

INGLIS HÁM QARAQALPAQ KÓRKEM ÁDEBIYAT TILINDE KONCEPTUAL METAFORALARDIŇ MILLIY-SPECIFIKALIQ ÓZGESHELİKLERI

Baltabaeva Delfuza Baxtiyar qızı

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

3-kurs tayanış doktorantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22300482>

Annotaciya. Bul maqalada inglís hám qaraqalpaq kórkem ádebiyatı tilinde konceptual metaforalardıń milliy-spetsifikalıq ózgeshelikleri salıstırmalı tárizde tallanadı. Konceptual metaforalardıń qalıplesiwi hám lingvokulturologiyalıq ózgeshelikleri, xalıqtıń tariyxıy tájiriybesi, turmıs tárizi, mádeniy qádiriyatları, mentaliteti, geografiyalıq ortalıǵı hám de folklor dástúrleri menen baylanıslılıǵı sáwlelendiriledi. Sonday-aq, inglís kórkem ádebiyatında urbanistlik, institucionallıq hám individual tájiriybege tiykarlangan obrazlardıń, al qaraqalpaq kórkem ádebiyatında tábiyat, dala, jámiyetlik qatnasıqlar, úrp-ádet hám folklor poetikasına baylanıslı obrazlardıń ústinligi anıqlanadı.

Tayanış sózler: konseptual metafora, milliy-spetsifiklik, lingvomádeniyat, derek domen, maqset domen, milliy mentalitet, mádeniy kod, lingvopoetika, metaforik konseptualizatsiya.

Kórkem ádebiyat tilinde konceptual metaforalardan paydalanıw shıǵarma tilin bayıtıp, oqıwshıǵa jańa túsinik hám pikirlerdi jetkerip beriwge xızmet etedi. Bul túrdegi metaforalar til hám mádeniyat ortasındaǵı baylanıslardı kórsetip beriwde áhmiyetli qurallardan esaplanadı. Olar insanlardıń kóz-qarasın, oy-pikirlerin, sociallıq sistemasın hám mádeniy, milliy qádiriyatların til arqalı, sózler arqalı jetkerip beredi.

“Logikalıq, semantikalıq-kognitivlik hám filosofiyalıq-semiotikalıq baǵdarlar ishinde kórkem tekstti tallawǵa, bizińshe, eń jaqın bolǵanları - lingvokulturologiyalıq hám semantikalıq-kognitivlik baǵdarlar bolıp tabıladı. Lingvokulturologiyalıq baǵdar til birlikleri arqalı atalǵan conceptlerdi lingvokulturologiya elementleri sıpatında úyrenedi, olardı milliy qádiriyatlar hám mádeniyattıń ózine tán ózgeshelikleri menen baylanıstıradı. Al, semantikalıq-kognitivlik baǵdar bolsa, tildıń leksikalıq hám grammatikalıq semantikasın túsinikler mazmunına kiriw jolı sıpatında izertleydi”[1,66b], - dep kórsetedi G.R.Abdaliev.

N.F.Alefirenko pikirinshe: «Lingvokulturologiya – dúnyanıń etnolingvistikalıq súwretin, dúnya obrazın, tillik sananı, tildıń mádeniy-kognitivlik keńisliginiń ózgesheliklerin túsiniwge baylanıslı kóp aspektli máselelerdi de izertleydi. Solay etip, lingvomádeniyattanıwdıń – izertlew predmeti mádeniy faktlerdi tilde sáwlelendiriwshi ilimiy pán, onıń bahalı ónimi lingvomádeniyat dep ataladı»[2,14b].

Lingvomádeniyattanıw búgingi kúnde til hám mádeniyattıń óz – ara tásirin úyrenetuǵın gárezsiz hám jedel rawajlanıp atırǵan jónelis retinde qaraladı. Bunda mádeniyat qubılısları tilde qalay sáwleleniw hám til xalıqtıń mádeniy sanasına qalay qalıplesiwi úyreniledi.

Aldıńǵı baplarımızda aytıp ótkenimizdey, konceptual metafora – bul ápiwayı “sáwbet bezegi” emes, oylaw mexanizmi, yaǵnıy, bir taraw (derek domen) arqalı basqa taraw(maqset domen) túsindiriledi. Inglís kórkem ádebiyatı tilindegi konceptual metaforalardıń milliy-specifikalıq ózgesheligi sonnan ibarat, metaforalıq conceptuallastırıw processinde avtor lingvomádeniyatqa tán tájiriybe, qádiriyat, tariyxıy realia, kollektivlik obrazlar dominant derek domen sıpatında tańlanadı. Al, bul bolsa, óz gezeginde metaforanıń semantikalıq dúzilisi, bahalaw hám pragmatiklik-estetikalıq funkciyasında sistemalı tárizde payda boladı.

Inglis hám qaraqalpaq kórkem ádebiyatı tilindegi metaforalardıń milliy – specifik ózgeshelikleri olardıń mádeniy hám tariyxıy kontekstlerinen kelip shıǵadı. Sebebi, hár qıylı millet wákilleri bolǵan jazıwshı hám shayırlar óz shıǵarmaları tiliniń ele de tartımlı bolıwı ushın konseptual metaforalardan paydalanadı hám olardıń járdeminde sol millettiń ózine tán dúnya-qarasın, ómirlik tájiriybelerin ashıp beredi.

Kognitivlik hám lingvomádeniyattanıw paradigmatlar inglis tilinen qaraqalpaq tiline awdarmalawda, yáki sol tildegi ekvivalentin tabıwda teoriyalıq tiykar bolıp xızmet etedi. Tilde sáwlelendirilgen milliy konceptler zárúrli mádeniy maǵlıwmatlardı óz ishine aladı hám olar awdarmalaw processinde jeterli dárejede beriliwi kerek, bul olardıń lingvomádeniy sıpatların úyreniwde aktual másele esaplanadı[3,13b].

Inglis hám qaraqalpaq kórkem ádebiyatı tillerinde ásirese, awdarma processinde milliy-mádeniy ayırıqshalıqlardı esapqa alıw úlken áhmiyetke iye. Bunday jaǵdayda, eki tilde qollanılǵan metaforalardı salıstıra otırıp analiz qılǵanıımızda, tek ǵana mánilik jaqtan awdarmalaw processine itibar qaratıp qoymastan, ondaǵı xalıqtıń mádeniy realıaları, dástúrler hám sociallıq kodların ózlestiriwine de itibar qaratıw zárúr. Yaǵnıy, syujet hám xarakterlerdi ǵana emes, tıp nusqanıń ózine tán mádeniy ózgesheliklerin saqlap qalıp, hár qıylı lingvomádeniyatqa sáykes strategiyalar názerde tutıladı. Eń tiykarǵısı eki bir-birine jaqın bolmaǵan tillerde ushırasıwshı metaforalardı awdarmalaǵanda yáki eki til ushın ekvivalent anıqlaǵan waqtımızda tıp nusqası, óziniń mádeniy ózine tánligi hám tariyxıy mazmunı saqlap qalınǵan bolıwı kerek.

Mádeniyatlar aralıq qarım-qatnastıń jáne bir ózgesheligi – bunda, tiykarınan, kontekst úlken ról oynaydı. Sebebi, bazı da aytılıp atırǵan waqıya yamasa zatlardıń tiykarǵı mánisi jasırın boladı, onı sózbe-sóz ańlaw qıyın boladı. Mine usınday jaǵdaylarda, bunday gáplerdiń mánisi kóbinese, tuwrıdan-tuwrı emes, bálki, metaforalar hám konnotaciýalar járdeminde beriledi hám insannıń barlıq kognitivlik bazası – álem haqqındaǵı bilimlerdiń “lingvistikalıq kartası” tayanış bolıp xızmet qıladı[4,24b].

Inglis hám qaraqalpaq kórkem ádebiyatı tilinde konseptual metaforalardıń milliy-specifikalıq ózgesheligi olardıń ulıwma kognitivlik tábiyatına qaramastan, lingvokulturalıq kelip shıǵıwı, hár bir xalıqtıń tariyxıy tájiriybesi, turmıs tárizi, geografiyalıq ortalıǵı, xojalıq iskerligi, diniy-ádep-ikramlılıq qádiriyatları hám folklorlıq-estetikalıq normaları menen belgilenedi. Konseptual metafora, kóbinese universal struktura sıpatında kórinedi (mısalı, ómir – jol, mashqala – júk, waqıt – aqsha), biraq onıń derek domeni hám obrazlar repertuarı milliy tájiriybe menen tolıqtırıladı.

Inglis kórkem ádebiyatı tilinde derek domenler kóbinese qala mádeniyatı, individual tańlaw, sociallıq institutlar, sanaat, texnologiyalar hám teńizshilik sıyaqlı tariyxıy-kásiplik tájiriybelerden azıqlanadı.

Qaraqalpaq kórkem ádebiyatı tilinde bolsa, dala hám tábiyat kórinisi, sharwashılıq-miynet tájiriybesi, ruw-jamáátlik qatnasıqlar, dástúriy máresimler hám folklor poetikası konseptual metaforalardı milliy jaqtan belgilep beredi. Nátiyjede, birdey konceptuallıq model hár eki tilde ushırassa da, olardıń leksikalıq realizaciýası, ámelde iske asıwı, pragmatikalıq wazıypası (tásirsheńlik, násiyatlaw, bahalaw) hám de aksiologiyalıq baǵıtı (unamlı/jaman baha) hár qıylı boladı.

Tómende inglis hám qaraqalpaq tillerinde kóp ushırasatuǵın konseptual metaforalardı toqtalıp ótpekshimiz:

1. Ómir – sayahat. (Life is a journey)

Qaraqalpaq tilinde jol koncepti taǵdır, ómir jolı, uzaq sapar, sabır sıyaqlı konceptler menen baylanıadı, al inglis tilinde bolsa, individual tańlaw, jeke baǵdar, ózin-ózi rawajlandırıw sıyaqlı mánilerge jaqın boladı.

2. Waqıt – aqsha. (Time is money)

Qaraqalpaq tilinde waqıt koncepti waqıt, sabır, ómirlik tájriybe sıyaqlı konceptler menen, al inglis tilinde kapitalizm, ónimdarlıq, nátiyjelilik sıyaqlı mániler menen únles bolıp keledi.

Inglis tilinde konceptual metaforalar, tiykarınan, universal hám global túsiniqlerdi kópshilik jaǵdayda *sport/competition: race, win, lose, Christian /Biblical imagery: sin, redemption, light, dark* sıyaqlı sózleri járdeminde beredi.

Al, qaraqalpaq kórkem ádebiyatı tilinde olar, kóbinese, milliylikti sáwlelendiriwshi, xalıqtıń úrp-ádetin kórsetiwshi sózler esaplanadı.

Ulıwmalastırıp aytatuǵın bolsaq, bul eki tildiń kórkem ádebiyatı tilinde ushırasatuǵın konceptual metaforalardıń milliy-specifik ózgesheligi:

- Mádeniy kod hám konceptosfera, yaǵnıy, hár bir xalıqtıń úrp-ádetleri, diniy hám tariyxıy tájiriyesine qarap;
- Tábiyat hám mákan obrazları: qaraqalpaq kórkem sózinde *dala, samal, qum, dárya/Ámiwdárya*, kóshpeli turmıs obrazları kóbirek; al inglis ádebiyatında *teńiz, baǵ, qala, jol hám úy* konceptleri basqa semantikalıq júk penen keledi.
- Milliy mentalitet: inglis metaforalarında individualizm, jeke aymaq, waqıttı únemlew, tártip-intizam sıyaqlı túsiniqler kúshli; qaraqalpaq kórkem metaforalarında *jámáátlik, ruw-qáwim, ata-baba ruwxı, namıs/abıray, sabır hám taǵdır* motivleri kóbirek ushırasadı.
- Emociyanıń ańlatılıwı: inglis kórkem ádebiyat tilinde emociya kóbinese ishki jaǵday sıpatında názik súwretlenedi; qaraqalpaq tilinde bolsa emociya kóbinese tábiyat qubılısı yamasa fizikalıq kúsh sıpatında súwretlenedi.
- Realıya hám folklordıń tásiiri: qaraqalpaq metaforalarında dástan, naqıl-maqal, termeler, xalıq awızeki dóretpeleriniń obrazları konceptual metaforanı derek, negiz benen bayıtağı; al inglis tilinde Bibliya, antik mifologiya, qala mádeniyatı hám modernizm derekleri kóbirek isleydi.

Lingvokulturologiyalıq kózqarastan, inglis kórkem ádebiyat tilindegi metaforalarda inglis xalqınıń tariyxıy tájiriyesi, teńizshilik mádeniyatı, dástúriy múnásibetleri hám diniy-filosofiyalıq kóz-qarasları tereń sińisken. Mısalı, diniy qatlamlar menen baylanıslı *Biblical metaphors* (Bibliya metaforaları) yamasa Shakespeare dáwirinen baslap turaqlasqan teatrallıq metaforalar (*All the world's a stage*) inglis kórkem diskursınıń turaqlı etnomádeniy komponentleri bolıp esaplanadı.

Inglis kórkem ádebiyatı tiliniń semantikalıq potencialı tek tilde bar bolǵan turaqlı (leksikallasqan, óli) metaforalar menen sheklenbeydi. Ekinshi bapta dálillengenindey, kórkem teksttiń eń joqarı estetikalıq bahası – bul individual-avtorlıq metaforalar (individual-authorial\ or\ creative\ metaphors) arqalı kórinedi. W. Shekspir, Ch. Dikkens, V. Vulf, J. Joys, J. Oruell sıyaqlı inglis ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmalarınan alınǵan mısallar avtorlıq metaforalardıń okkazonallıq tábiyatın ashıp berdi.

Individual-avtorlıq metaforalar óziniń kóp mánisililigi, kútilmegen assosiaciyalarǵa tayanatuǵınlıǵı hám kontekstuallıq ǵárezziligi menen xarakterlenedi. Olar tildegi standart semantikalıq normalardı buzıw tiykarında payda boladı hám oqıwshıdan joqarı intellektual

interpretaciyani talap etedi. Bunday metaforalarning semantikalik manisi tekst sirtida joytiladi, sol sebepli ular tek tekstlik-kontekstuallik birlik sifatida gana joqari bahaqa iye boladi.

Solay etip, ingliss ham qaraqalpaq tillerindegi metaforalar salistirilip uyrenilgende, olarning tiykarinda uliwma insaniqlik kognitivlik mexanizmler jatqan boladi, biraq ta, har tilde milliy dunyataniw ham madeniyatqa baylanisli ozgeshelikler saqlanadi.

Demek, konseptual metaforalarning milliy-ozgesheligi tiykarinan derek domen tañlawi ham lingvopoetikaliq realizaciya koringedi: ingliss kirkem adebiyatinda urban-institucionalliq ham individual tajiriybe dominant bolsa, qaraqalpaq adebiyatinda tabiyat-dala, jamaat, urp-adet ham folklor poetikasi menen baylanisli obrazlar dominant boladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Абдалиева Г.Р. Структурно-семантические и стилистические особенности языка произведений Т.Қаипбергенова. Докт.дисс., Нукус. 2024.- 66 с.
2. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие. – Москва: «Флинта», «Наука», 2010. –14 с.
3. Berdambetova A.P. Insan kognitivlik ozgesheliklerin añlatiwshı lingvomadeniy ayırıqshalıqlar. Filol.ilim.boynsha filosofiya doktorı diss... – Nókis. 2025. – 13 b.
4. Nesipbaeva S.Q. Kirkem tekstte alemniñ lingvistikalıq kartinası ham onı awdarıw usılları. Filol.ilim.boynsha filosofiya doktorı diss... – Nókis. 2025. – 24 b.